

ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՅԱՆԳԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱՅԻՆ ԿԱԶՄԸ

XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Գ. Լ. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

XIX դարի 2-րդ կեսին Արևելյան Հայաստանի պատմական տարածքների մոտ կեսն ընդգրկված էր Երևանի նահանգում, որն ստեղծվեց 1849թ. հունիսի 9-ի հրամանով¹: Վարչական նոր միավորի ստեղծումը պատճառաբանվում էր հիմնականում կառավարման համակարգի ծախսերը կրճատելու և եկամուտներն ավելացնելու անհրաժեշտությունով²:

Սկզբնական շրջանում նահանգը բաժանվեց հինգ՝ Երևանի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի, Օրդուբադի և Ալեքսանդրապոլի գավառների: Վերջինիս կազմից հանվեց և սկզբնական շրջանում Քութայիսիի նահանգի Ախալցխայի գավառին³, իսկ այնուհետև Թիֆլիսի նահանգին միացվեց Ախալքալաքի տեղամասը, որն ամբողջությամբ բնակեցված էր հայերով: Հիշյալ շրջանը Ալեքսանդրապոլի գավառին էր միացվել 1846 թվականի Այսրկովկասում կատարված վարչական բաժանումների ժամանակ⁴: 1862թ. Ալեքսանդրապոլի գավառից անջատվեց նաև Փամբակի ոստիկանական տեղամասի հյուսիսային մասը, Լոռին, որը նույնպես միացվեց Թիֆլիսի նահանգին: Իսկ 1868թ. նորաստեղծ Ելիսավետպոլի նահանգում ընդգրկվեց Զանգեզուրի տեղամասը, ինչպես և Ղազախի և Շամշադինի տեղամասերը և Օրդուբադի նախկին գավառի որոշ մասը⁵: 1860-ական թվականների վերջին և 70-ականների սկզբին Երևանի նահանգի գավառների թիվը հասավ 7-ի: Նահանգի տարածքը հավասար էր մոտ 26.450 քառ. վերստի, իսկ բնակչության թվաքանակը 1857թ. կազմում էր 256.338 մարդ⁶: Գավառներն իրենց տարածությամբ չափի գերազանցեին 6500 քառ. վերստը, իսկ բնակչության քանակով՝ 80.000 մարդուց կամ 10.000 տնտեսությունից⁷:

Նահանգի բնակչությունը, ինչպես և Ռուսական կայսրության, բաժանվում էր դասերի: Յուրաքանչյուր դասի իրավունքները և պարտականություններն ամ-

¹ Полное собрание законов Российской империи (այսուհետև՝ ПСЗРИ), собрание II, т. 24, с. 312. Акты собранные авказскою Архнографическою комиссиею (այսուհետև՝ АКАК), т. 10, с. 46.

² АКАК, т. 10, сс. 875-876.

³ Кавказский календарь на 1852 год, Тифлис, 1851, отд. III, с. 292.

⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 332, ց. 1, գ. 715, թ. 2:

⁵ Шахатунян А. Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, сс. 84-85. **Հայկորյան Թ. Խ.**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968, էջ 427-428:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 125, ց. 9, գ. 8, թ. 1:

⁷ Отчет по главному управлению наместника авказского за первое десятилетие управление авкаским и Закавказским краем его императорским высочеством Великим князем Михаилом Николаевичем, 6 декабря 1862 – 6 декабря 1872 гг., Тифлис, 1873, сс. 49-50, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981, էջ 15:

րագրված էին օրենսդրությամբ: Դասերը բնորոշ են ֆեոդալական հասարակարգին և կայուն միավորներ էին: Նրանցում հազվադեպ էր անցում կատարվում մեկից-մյուսը:

Ինչպես Ռուսական կայսրությունում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում բնակչությունը բաժանվում էր արտոնյալների և հարկատուների դասերի: Վերջինիս արտոնյալ դասերի իրավունքները ցարական կառավարությունը վերջնականապես ճանաչեց 1866 թվականից⁸, երբ նրանց սկսեցին զինվորական և պետական ծառայության ընդունել ռուսական ազնվականությանը հավասար իրավունքներով: Երևանի նահանգի արտոնյալ դասերին պատկանում էին ժառանգական և անձնական ազնվականները, խաները, բեգերը, մելիքները, աղալարները, զանազան դավանանքի հոգևորականները: Այդ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրողներից մեկը՝ Եղիազարովը⁹, մելիքներին ու բեգերին բաժանում է երեք խմբի: Առաջին խումբը ժառանգական հին մելիքներն ու բեգերն էին, որոնց կոչումները շնորհվել էին պարսկական շահերի կողմից, հատուկ հրովարտակով: Երկրորդ խումբը տեղական խաների կողմից այդ աստիճաններին բարձրացվածներն էին: Երրորդ խմբի ներկայացուցիչները գյուղերի, համայնքների կառավարիչներն էին և որոշ արտոնություններից օգտվում էին միայն տվյալ ժամանակաշրջանում: Նրանք ըստ էության մելիքներ ու բեգեր չէին և ոչ էլ այդ կոչումները հաստատող որևէ հրովարտակ ունեին: Այս վերջին խումբն ըստ էության կապ չուներ մելիքների ու բեգերի դասի հետ և միայն տեղական ժողովուրդն էր նրանց այդպես կոչում: Այնպես որ, կարծում ենք, շատ ավելի ճիշտ կլիներ նրանց երկու խմբի բաժանել:

Դիտարկենք առաջին հերթին արտոնյալ՝ ոչ հարկատու դասերի թվաքանակը և տեղաբաշխումը Երևանի նահանգում, նշված ժամանակահատվածում:

Երևանի նահանգի և Անդրկովկասի փոխարքայության վիճակագրական կոմիտեների հավաքած տվյալների համաձայն 1864թ. նահանգի բնակչության ընդհանուր թվաքանակը կազմել է 437.365 մարդ, որից 6.649-ը՝ զորքը¹⁰: Քանի որ զորքը նահանգի բնակչության օրգանական մասը չէր կազմում, ուստի բնակչության ռեալ քանակը պետք է դիտարկել 430.716 մարդ: Բնակչության նշված թվաքանակից 54,27%-ը արական սեռի ներկայացուցիչներ էին, մնացած 45,73%-ը՝ իգական: Արական սեռի ներկայացուցիչները ավելի էին նաև նահանգի բոլոր գավառներում: Նահանգում բնակչությունը տեղաբաշխված էր ըստ գավառների հետևյալ հարաբերակցությամբ (տես՝ աղյուսակ թիվ 1):

⁸ ПСЗРИ, т. XI, с. 321.

⁹ *Егiazаров С. А.* Административно-экономический строй сельской общины Эриванской губернии. — Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, Тифлис, 1887, с. 3.

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 125, ց. 1, գ. 8, ք. 74:

**Երևանի նահանգի բնակչության թվաքանակը և տեղաբաշխումն ըստ գավառների
1864 թվականին**

Գավառներ	Բնակչության թվաքանակը			
	արական	իգական	ընդամենը	%-ը ընդհանուրի նկատմամբ
Երևանի	48.791	42.652	91.443	21.23
Ալեքսանդրապոլի	41.429	38.104	79.533	18.47
Նախիջևանի	28.512	23.972	52.484	12.19
Օրդուբադի	18.834	14.676	33.510	7.78
Նոր Բայազետի	42.887	30.105	72.992	16.95
Էջմիածնի	53.296	47.458	100.754	23.39
Ընդամենը	233.749	196.967	430.716	100

Ինչպես երևում է ներկայացված աղյուսակից, Երևանի նահանգի բնակչությունը գավառներում տեսաբաշխված էր խիստ անհամաչափ: Ընդհանուր թվաքանակի (430.716 մարդ) 23,39%-ը (100.754 մարդ) բաժին է ընկնում Էջմիածնի գավառին, 21,23%-ը՝ (91.443 մարդ) Երևանի գավառին: Բնակչության թվաքանակով (79.533 մարդ) երրորդ տեղը (18,47%-ով) զբաղեցնում է Ալեքսանդրապոլի գավառը, չորրորդը՝ 16,95%-ով (72.992 մարդ) Նոր Բայազետի գավառը: Նախիջևանի գավառին բաժին էր ընկնում Երևանի նահանգի բնակչության ընդհանուր թվաքանակի 12,19%-ը (52.484 մարդ): Սակավաքանակ էր Օրդուբադի գավառի բնակչությունը՝ ընդամենը 7,78% (33.510 մարդ):

Տնտեսական թույլ զարգացածությունը, արդյունաբերության կարելի է ասել բացակայությունը պայմանավորում էին Երևանի նահանգի քաղաքային բնակչության սակավաքանակությունը: Նահանգի հինգ քաղաքներում բնակվում էր ընդամենը 44.402 մարդ¹² (տես աղյուսակ թիվ 2), որը կազմում էր բնակչության ընդհանուր թվաքանակի 10,31%-ը: Քաղաքային բնակչության ընդհանուր թվաքանակից 23.702-ը պատկանում էր արական (53,38%), իսկ 20.700-ը՝ իգական սեռին (46,62%): Նշենք, որ նահանգի գավառների բնակչության համեմատությամբ քաղաքային բնակչության սեռային կառուցվածքում տարբերությունը մի փոքր ավելի քիչ է: Դա թերևս կարելի է բացատրել գյուղական բնակչության ցածր կենսամակարդակով և հատկապես իգական սեռի ներկայացուցիչների ֆիզիկական ծանր աշխատանքներում ավելի լայն ընդգրկումով:

¹¹ Աղյուսակը կազմված է հետևյալ աղբյուրների վիճակագրական տվյալների հիման վրա. ՀԱԱ, ֆ. 125, ց. 1, գ. 8, թ. 74, Վրաստանի պատմության արխիվ (այսուհետև՝ ՎՊԱ), ֆ. 415, ց. 3, գ. 95, թթ. 76-77: Ուսումնասիրողներից Ա. Ս.Հայրապետյանը «Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում (XIX-XX դարի սկիզբ) փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», Երևան, 2011, էջ 87, արժեքավոր աշխատանքում, հավանաբար շփոթելով 0-ի և 6-ի, 4-ի և 7-ի ձեռագրային որոշ նմանությունները, իր կազմած աղյուսակում Երևանի, Նոր Բայազետի և Էջմիածնի գավառների համար ներկայացրել է այլ տվյալներ, ուստի և նահանգի բնակչության թվաքանակը ստացվել է իրականից մոտ 3.000-ով պակաս:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 125, ց. 1, գ. 8, թ. 74, ՎՊԱ, ֆ. 415, ց. 3, գ. 95, թ. 76:

**Քաղաքային բնակչության թվաքանակը և տեղաբաշխումը Երևանի նահանգում
1864թ.-ին**

Քաղաքներ	Բնակչության թվաքանակը			
	արական	իգական	ընդամենը	%-ը ընդհանուրի նկատմամբ
Երևան	6.744	5.768	12.512	28.18
Ալեքսանդրապոլ	8.762	7.787	16.549	37.27
Նախիջևան	3.363	2.844	6.205	13.97
Օրդուբադ	2.511	2.047	4.558	10.27
Նոր Բայազետ	2.322	2.256	4.578	10.31
Ընդամենը	23.702	20.700	44.402	100

Բնակչության թվաքանակով առաջին տեղը շարունակում էր զբաղեցնել Ալեքսանդրապոլը՝ 16.549 մարդ, որը կազմում է նահանգի քաղաքային բնակչության 37,27%-ը: Հաջորդում է նահանգի կենտրոն Երևանը՝ 12.512 մարդ (28.18%-ը): Հարկ է նկատել, որ Երևանի բնակչությունը տարիների ընթացքում աճում էր շատ աննշան քանակով, կամ որոշ տարիներին՝ նույնիսկ նվազում:

Նշենք, որ 1850թ. քաղաքն ունեցել է 12.850 բնակիչ¹⁴, ավելի, քան 1864 թվականին, իսկ նույն ժամանակահատվածում Ալեքսանդրապոլի բնակչությունը 11.519 մարդուց, որից մշտական՝ 11.280-ը¹⁵, հասել էր, ինչպես նշվեց, 16.549 մարդու՝ աճելով 5.030 մարդով: Ալեքսանդրապոլը գավառային քաղաքի իրավունքներից օգտվում էր 1840թ. սկսած: Հարկ է նկատել, որ Ռուսական կայսրությանը միանալուց հետո, ավելի քան կես դարի ընթացքում, մինչև 1886թ. Երևանի բնակչությունն ավելացավ ընդամենը 3.275 մարդով, երբ դարի 30-ական թվականներին Երևանն իր բնակչությամբ Անդրկովկասի երրորդ քաղաքն էր¹⁶: Միայն դարի վերջին տասնամյակներին Երևանի բնակչությունը սկսեց արագորեն աճել:

Ընդ որում, Երևանի և Ալեքսանդրապոլի բնակչության թվաքանակը միասին 1864թ. կազմում է նահանգի քաղաքային բնակչության 65,45%-ը: Նախիջևան, Օրդուբադ և Նոր Բայազետ (քաղաք էր դարձել 1850 թվականից) քաղաքներին բաժին էր ընկնում միայն 35,55%-ը (համապատասխանաբար՝ 13,97%, 10,27% և 10,31%): Նախիջևան և Օրդուբադ քաղաքների բնակչությունը, թեև Նախիջևանն իր հերթին Ռուսական կայսրության և Պարսկաստանի միջև կատարվող առևտրի հանգույց էր, ավելանում էր դանդաղ:

Ամեն դեպքում, XIX դարի 2-րդ կեսի սկզբներին, ինչպես վկայում են վիճակագրական տվյալները, քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը շարունակում էր մնալ ցածր, իսկ քաղաքային կյանքը՝ թույլ զարգացած: Երևանի նա-

¹³ Հաշվարկները կատարվել և աղյուսակը կազմվել է ՎՊԱ, ֆ. 415, ց. 3, գ. 95, թթ. 76-77, ԶԱԱ, ֆ. 125, ց. 1, գ. 8, թ. 74 տվյալների հիման վրա:

¹⁴ Кавказский календарь на 1851г., Тифлис, 1850, отд. III, с. 112.

¹⁵ Кавказский календарь на 1852г., Тифлис, 1851, отд. III, сс. 277-278.

¹⁶ **Խոջաբեկյան Վ. Ե.**, Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում, XXI դարի շեմին, Երևան, 2002, էջ 61:

հանգը շարունակում էր մնալ գյուղատնտեսական նահանգ, որի բնակչության մեծ մասը զբաղվում էր հողագործությամբ և անասնապահությամբ:

Թերևս կարելի է առանձնացնել Ալեքսանդրապոլը, որը համեմատաբար աշխույժ առևտրական կապեր ուներ Թիֆլիսի, Կարսի և Երզրումի հետ, և որի արհեստագործական բարձրորակ ապրանքները՝ ըստ գավառապետի ներկայացրած հաշվետվության, սպառվում էին ինչպես Երևանի նահանգում, այնպես էլ Անդրկովկասում և Թուրքիայում: Ներքին և արտաքին շուկաներում Ալեքսանդրապոլ քաղաքի տարեկան շրջանառությունը 1864թ.-ին կազմել է 111.500 արծաթ ռուբլի¹⁷:

Ինչպես արդեն նշվեց, Ռուսական կայսրությունում, բնականաբար նաև Երևանի նահանգում, բնակչությունը բաժանվում էր դասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր իրավունքներն ու պարտականությունները: Արխիվային տվյալների հիման վրա Ա. Ս. Հայրապետյանի ներկայացրած աղյուսակի համաձայն, Երևանի նահանգի բնակչությունը 1864թ. ըստ դավանանքի և դասերի ուներ հետևյալ պատկերը (տես աղյուսակ թիվ 3)¹⁸:

Աղյուսակ թիվ 3

Երևանի նահանգի բնակչությունը ըստ դասերի և դավանանքի

Դավանանքներ	ժառանգական ազնվականներ	անձնական ազնվականներ	հուգոականներ	խաներ	զինվորականներ և բժիշկ	մելիքներ	աղայալուներ	արհմեջրում աշխատող պետական գյուղացիներ	քաղաքային բնակչություն և անտական գյուղացիներ	քրիստոնյաներ
ուղղափառ	116	163	60	-	-	-	-	-	1983	-
հայ առաքելական	39	366	3221	-	-	251	7	2400	228206	-
հայ կաթոլիկ	12	9	66	-	-	-	-	-	3257	-
հռոմեակաթոլիկ									457	-
աղանդավոր									3469	-
չիա մահմեդական	-	-	18	-	116	-	-	-	3593	-
սունի մահմեդական	-	2	1337	144	3136	-	79	-	156732	3444
մովսիսական	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13762
կռապաշտ	-	-	-	-	-	-	-	-	1980	2271
Ընդամենը	167	560	4702	144	3252	251	86	2400	399677	19477

Ըստ էության, սույն աղյուսակը, բնակչության դասային բաժանման առումով, ունի որոշակի թերություններ: Աղյուսակում ընդգրկված է նաև զինվորական դասը, սակայն զորքը, ինչպես նշվեց, Երևանի բնակչության օրգանական մասը չէր կազմում և տվյալ դեպքում՝ բնակչության դասային բաժանման ժամանակ նրա դիտարկումը, կարծում եմ, ճիշտ չէ: Գիշտ չէ նաև զինվորականներին և բեգերին, ինչպես նաև՝ քաղաքային բնակչությանը և պետական գյուղացիությանը նույն դասում ընդգրկելը: Վերջիններս ունեին զանազան իրավունքներ, տարբեր պարտականություններ և բաժանված էին տարբեր դասերի: Վերջիվերջո, բնակչու-

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 125, ց. 1, գ. 4, մաս II, ք. 225:

¹⁸ ՎՊԱ, ֆ. 415, ց. 3, գ. 95, թթ. 78-80: Տես Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում (XIXդ.-XXդ. սկիզբ): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու՝ աշխատասիրությամբ Ա. Ս. Հայրապետյանի, Երևան, 2011, էջ 87-88:

թյան դիտարկումը քաղաքայինի և գյուղականի վերաբերում է հորիզոնական, իսկ դասայինը՝ ուղղաձիգ բաժանման:

Երևանի նահանգի վիճակագրական կոմիտեի բնակչության վերաբերյալ հավաքած տվյալները թույլ են տալիս ավելի ռեալ, ճշգրիտ պատկերացում կազմել բնակչության թվաքանակի, դասային բաժանման, տեսակարար կշռի և տեղաբաշխման վերաբերյալ (տես աղյուսակ թիվ 4):

Ինչպես երևում է աղյուսակից, արտոնյալ դասերի ընդհանուր թվաքանակը կազմում է 9.619 և ոչ թե 9.719 մարդ,¹⁹ ինչպես նշված է Երևանի նահանգի վիճակագրական կոմիտեի հաշվետվությունում: Նշված թվաքանակը կազմում է նահանգի ընդհանուր բնակչության (առանց զորքի՝ 430.716 մարդ) 2,23%-ը: Արտոնյալ դասերի հետ միասին հարկերից և պարհակներից ազատված էին նաև աղի արդյունահանմամբ զբաղված 2.400 պետական գյուղացիներ: Այսպիսով, հարկերից և պարհակներից ազատվածների ընդհանուր թվաքանակը 12.019 մարդ էր, որն էլ, իր հերթին, կազմում է, արդեն բնակչության 2,8%-ը: Արտոնյալ դասերի ընդհանուր թվաքանակում ամենամեծ տեսակարար կշիռն ունի հոգևոր դասը՝ 5.159 մարդ (53,63%): Թվաքանակով երկրորդ տեղը զբաղեցնում են բեգերը՝ 3.138 մարդ (32,62%): Մնացած դասերի հետ համեմատած թվաքանակով առանձնանում է ժառանգական և անձնական ազնվականների դասը՝ 725 մարդ (մոտ 8%): Խաները, մելիքները և աղալարները փոքրաքանակ էին (համապատասխանաբար 144, 251 և 79 մարդ):

Երևանի նահանգի հարկատու դասերը՝ անձնական և ժառանգական պատվավոր քաղաքացիները, առևտրականները, քաղքենիները, պետական և այլ կարգի գյուղացիները կազմում էին բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը: Ցավոք, վաճառականների դասը հաշվարկված է թերի, ընդամենը 2 մարդ, որը բնականաբար անհնարին էր: Անձնական և ժառանգական քաղաքացիների մասին որևէ տեղեկություն չի հաղորդվում: Նույնը վերաբերում է նաև քաղքենիների դասին: Մնացած հարկատու դասերից, ըստ նշված հաշվետվության, 42.563-ը (22.689-ը՝ արական, 19.874-ը՝ իգական սեռի) բնակվում էին քաղաքներում, իսկ 359.468-ը (195.296-ը՝ արական, 164.172-ը՝ իգական սեռի)՝ գյուղերում²⁰: Ցավոք, գյուղացիությունը հաշվարկված է ընդհանուր՝ “Крестьян государственных всех наименований” սյունակում և հնարավոր չէ առանձնացնել մուլքադարական, թիուլային, վանքապատկան, սեփականատիրական ենթադասերը:

Երևանի նահանգի բնակչության մնացած մասն ասորիներ էին, քոչվոր և կիսանստակյաց քրդեր և գնչուներ, որոնք ընդհանրապես հողագործությամբ չէին զբաղվում:

Այսպիսով, հարկատու դասերի ընդհանուր թվաքանակը կազմում էր 418.697 մարդ, կամ բնակչության 97,20%-ը:

XIX դարի 80-90-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանում համեմատաբար նորմալ պայմաններ էին ստեղծված բնակչության հետագա աճի համար: Հարկավ, բնակչության աճը և նրա կառուցվածքային փոփոխությունները տվյալ երկրի զարգացման ցուցանիշներից են:

¹⁹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 125, ց. 1, գ. 8, թ. 74:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 125, ց. 1, գ. 8, թ. 101:

Երևանի մահամեղի բնակչության դասային կազմը և տեղաբաշխումը 1864 թվականին

Գավառներ	Հարկերից և պարիսկներից ազատված դասեր																			
	Ժառանգական և անձնական ազնվականներ				Խամեր				Բեգեր				Մելիքներ				Մկալարներ			
	ար	իգ	մնդ	ար	իգ	մնդ	ար	իգ	մնդ	ար	իգ	մնդ	ար	իգ	մնդ	ար	իգ	մնդ	ար	իգ
Երևանի	193	154	347	16	17	33	507	485	972	20	21	41	-	-	-	499	457	956	1235	1114
Ալեքսանդրապոլի	171	122	293	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	12	24	705	556	1261	888	690
Նախիջևանի	11	15	26	35	32	67	320	225	545	-	-	-	-	-	-	398	309	707	764	581
Օրդուբադի	5	3	8	-	-	-	826	548	1374	98	64	162	-	-	-	280	189	469	1209	804
Նոր Բայազետի	15	16	31	-	-	-	7	8	15	17	18	35	32	23	55	322	194	516	393	259
Էջմիածնի	11	9	20	20	24	44	108	124	232	4	9	13	-	-	-	435	358	793	578	524
Ընդամենը	406	319	725	71	73	144	1768	1370	3138	139	112	251	44	35	79	2639	2063	4702	5067	3972
	725*				144				3138	251				79				4702**	9039***	

* - Նշված թվաքանակից 167-ը ժառանգական ազնվականներ էին (արական սեռի՝ 108, իգական՝ 59): Նրանցից 63-ը բնակվում էին Երևան, 1-ը՝ Նախիջևան, 98-ը՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքներում, 4-ը՝ Էջմիածնի և 1-ը՝ Ալեքսանդրապոլի գավառներում: Տես՝ ֆ. 125, ց. 1, գ. 8, թ. 100:

** - Նշված թվաքանակին պետք է ավելացնել հռոմեակաթուղիական դավանանքին պատկանողներին՝ թվով 457, որոնք հաշվարկված չեն: Տես ՀԱԱ, ֆ. 125, ց. 1, գ. 8, թ. 74, ԿՊԱ, ֆ. 415, ց. 3, գ. 95, թթ. 78-80: Այսպիսով, հոգևոր դասին պատկանողների ընդհանուր թվաքանակը կազմում է 5159 մարդ:

*** - ընդհանուր թվաքանակին պետք է ավելացնել նաև Երևանի, Ալեքսանդրապոլի և Էջմիածնի գավառներում ապրող թվով 116 զինվորական աստիճան ունեցող քորերին և թվով 7 բեգերին: Այսպիսով, Երևանի մահամեղի արտոնյալների թվաքանակը կազմում է 9.619 մարդ և ոչ թե 9.719 մարդ, ինչպես նշված է Երևանի մահամեղի փնտրված հաշվետվությունում (տես՝ ֆ. 125, ց. 1, գ. 8, թ. 74): Հարկերից և պարիսկներից ազատված էին նաև աղի արդյունահանությունով զբաղված 2.400 պետական գյուղացիներ: Այսպիսով, հարկերից և պարիսկներից ազատվածների ընդհանուր թվաքանակը կազմում է 12.019 մարդ:

²¹ Մոյոտակը կազմված է հետևյալ աղբյուրների վիճակագրական տվյալների հիման վրա. ՀԱԱ ֆ. 125, ց. 1, գ. 8, թթ. 74, 100: ԿՊԱ, ֆ. 415, ց. 3, գ. 95, թթ. 78-80:

Միևնույն ժամանակ չլինելով հասարակության զարգացման վճռական գործոն՝ բնակչության աճը, որպես ընդհանուր օրինաչափություն, նպաստում է արտադրության, արտադրողական ուժերի հետագա զարգացմանը: Արտադրության ամեն մի եղանակին իրականում հատուկ են բնակչության առանձին պատմական բնույթ ունեցող օրենքներ:

Բացի տնտեսական գործոններից, որոնք միջանկյալ ձևով են ազդում, բնակչության աճը պայմանավորված է բազմաթիվ այլ հանգամանքներով: Դարի 90-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանում պարբերաբար կրկնվող անբերրիություններն ու սովը բացասական ազդեցություն էին ունենում բնակչության բնական աճի վրա: Արևելյան Հայաստանն աչքի էր ընկնում նաև սակավահողությամբ, որի հետևանքով առաջանում էր «ագրարային գերբնակչություն»:

Բացի այդ, կապիտալիզմի թույլ զարգացման հետևանքով «ավելորդ» բնակչության մեծ մասն աշխատանք էր փնտրում Արևելյան Հայաստանի սահմաններից դուրս: Կապիտալիզմն անհրաժեշտորեն ստեղծում էր բնակչության շարժունակություն, որը չէր պահանջվում հասարակական տնտեսության նախկին համակարգերի կողմից և քիչ թե շատ լայն չափերով անկարելի էր այդ ժամանակ: Արտագաղթող բնակչությունը մեծ մասամբ կենտրոնացնում էր տնտեսապես ավելի զարգացած շրջաններում, հատկապես Թիֆլիսում և Բաքվում, որտեղ աշխատուժի կարիքը շատ ավելի մեծ էր:

Այսպիսով, արտագնացությունը և դրան գումարած արտագաղթը, որոնք սկսեցին ուժեղանալ հատկապես 90-ական թվականներից, չէին կարող իրենց բացասական ազդեցությունը չթողնել բնակչության բնական աճի վրա: Ըստ պաշտոնական տվյալների՝ միայն Երևանի նահանգից XIX դարի վերջին արտագնացների թիվը տարեկան հասնում էր 10-15 հազարի: Բայց շատ ուսումնասիրողներ կասկածի տակ են վերցնում այդ տվյալները, քանի որ դրանց համար հիմք են ծառայել տրված անձնագրերը, այնինչ շատերը մեկնում էին գյուղական ավազների վկայագրերով²²: Չնայած նշված հանգամանքներին՝ Երևանի նահանգում բնակչության և բնական, և մեխանիկական աճը չէր դանդաղում: Ռուսաստանում կապիտալիստական հարաբերությունների խորացումը, Կովկասի, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի տնտեսական զարգացումը չէին կարող չնպաստել բնակչության՝ հատկապես բնական աճի արագացմանը:

Արևելյան Հայաստանի բնակչությունն աճում էր նաև մեխանիկական փոփոխությունների հաշվին: Իհարկե, այդ շրջանում մեխանիկական աճը, որը պայմանավորված էր հիմնականում Արևմտյան Հայաստանից կատարվող ներգաղթով, 80-ական թվականների երկրորդ կեսին և 90-ական թվականների առաջին կեսին նվազել էր, բայց շարունակում էր իր դերը խաղալ:

Պաշտոնական տվյալների համաձայն, բնակչության քանակը Երևանի նահանգում 1880-1981 թվականներին հավասար էր 563.047 մարդու²³: 1882 թվականին, նախորդ տարվա համեմատությամբ, բնակչությունը ավելանում է 6.823

²² Ст'ю Бадалян А. Население Армении со времени присоединения ее к России до наших дней. — Известия общественных наук АН Арм. ССР, 1953, N 5, с. 60. **Խոջաբեկյան Վ. Ե.**, Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը, Երևան, 1979, էջ 63:

²³ ЦГИА ГР, ф. 5, оп. 1, л. 7063, л. 2.

մարդով կամ 1,2%-ով, կազմելով 569.870 մարդ²⁴: 1884-1885 թթ. բնակչության տարեկան աճը մեծանում է՝ կազմելով մոտ 1,7%, որի հետևանքով էլ 1886 թվականի ընտանեկան ցուցակագրության տվյալների համաձայն նահանգում բնակչության քանակը հասնում է 670.405-ի²⁵: Հինգ տարվա ընթացքում բնակչությունը ավելանում է 107.358 մարդով, կամ 19,06%-ով: Տարեկան միջին աճը կազմում է 3,81%: Այդ բարձր տոկոսը ցույց է տալիս, որ նշված տարիներին Երևանի նահանգում բնական աճի հետ միասին բավականին դեր է խաղացել նաև մեխանիկականը:

Դարի 90-ական թվականների առաջին տարիները Երևանի նահանգում անբերրի էին: Դրա հետևանքով նվազում են բնակչության աճի տեմպերը՝ միայն մի փոքր գերազանցելով տարեկան մեկ տոկոսի սահմանները: Բնակչության աճը դանդաղեցնում էր նաև ամուսնական տարիքի հասած տղամարդկանց, տեղում աշխատանք չգտնելու պատճառով, արտագնացության մեկնելը, որոնց մի մասը չէր վերադառնում: Սակայն նշված երևույթները կարող էին միայն դանդաղեցնել բնակչության աճի տեմպերը:

Երևանի նահանգում 1897 թվականին բնակչության քանակը ռուսական առաջին մարդահամարի տվյալների համաձայն արդեն հավասար էր 829.556 մարդու²⁶՝ տասը տարվա ընթացքում ավելանալով 159.151 մարդով, կամ 23,73%-ով²⁷: Տարեկան միջին աճը կազմել է 2,4%, որը բավականին բարձր ցուցանիշ է: Դարի վերջին Երևանի նահանգում բնակչության քանակը հասնում է 853.404 մարդու²⁸:

Այսպիսով, երկու տասնամյակի ընթացքում բնակչությունը Երևանի նահանգում ավելանում է 290.357 մարդով, կամ աճում է 51,56%-ով: Տարեկան միջին աճը կազմել է 2,7%: Նշենք, որ 1880-1897 թթ. Ռուսական կայսրությունում բնակչությունը աճել է ընդամենը 20,43 %-ով²⁹՝ Երևանի նահանգի աճին զիջելով մոտ 2,5 անգամ:

Բնակչության տեղաբաշխումը Երևանի նահանգում ըստ գավառների ուներ հետևյալ տեսքը (աղյուսակ թիվ 5, տրվում է ըստ 1886 և 1897 թթ., տվյալների, քանի որ դրանք ավելի հավաստի են)։

²⁴ РГИА СПб, ф. 1284, оп. 223, л. 151, л. 2. авказский календарь на 1884 г., отд. III, с. 291.

²⁵ Свод статистических данных о населения Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, 1893.

²⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. LXXI. Эриванская губерния, СПб, 1905, с. 1.

²⁷ Сборник статистических сведений по Закавказскому краю, ч. I, Тифлис, 1902 г., էջ 17-ում տրված է 20%, որը ճիշտ չէ:

²⁸ РГИА СПб, ф. 1263, оп. 2, л. 5551, л. 270.

²⁹ Кавказский календарь на 1910 г., с. 146. **Իշխանյան Բ.**, Կովկասյան ժողովուրդների ազգաբնակչական կազմը, պրոֆեսիոնալ խմբավորումը և հասարակական շերտավորումը, Թիֆլիս, 1914, էջ 30:

Գավառները	1886		1897	
	բնակչութ.	տոկոսը	բնակչութ.	տոկոսը
Երևանի	113.614	16,96	150.879	18,19
Ալեքսանդրապոլի	135.731	20,25	165.503	19,95
Էջմիածնի	100.591	15,00	124.237	14,98
Նախիջևանի	84.020	12,53	100.771	12,15
Նոր Բայազետի	103.611	15,45	122.573	14,78
Սուրմալուի	71.066	10,60	89.055	10,73
Շարուր-Դարալագյազի	61.772	9,21	76.538	9,22
Ընդամենը	670.405	100	829.556	100

Ինչպես երևում է աղյուսակից, XIX դ. 80-ական թթ. բոլորից շատ բնակչություն է ունեցել Ալեքսանդրապոլի գավառը՝ 20,25%, բոլորից քիչ՝ Շարուր-Դարալագյազինը՝ 9,21%: Քիչ էր բնակչությունը նաև Սուրմալուի գավառում՝ 10,6%: Մնացած գավառների բնակչության քանակում եղած տարբերությունը մեծ չէ և նրանց բաժին է ընկնում 12-ից մինչև 16 տոկոսը:

90-ական թվականներին բնակչության տեղաբաշխումը Երևանի նահանգում, ըստ գավառների, էական փոփոխություն չի կրում: Բացառություն է կազմում միայն Երևանի գավառը, որի բնակչության տեսակարար կշիռը մնացած գավառների համեմատությամբ գնալով ավելանում է՝ միտում ունենալով գերազանցելու Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության քանակը:

1880-ական թթ. քաղաքային բնակչությունն Արևելյան Հայաստանում թույլ էր զարգացած: Դա բացատրվում էր ինչպես երկրի տնտեսական զարգացման ընդհանուր մակարդակով, այնպես էլ բուն քաղաքներում արդյունաբերական համեմատաբար խոշոր ձեռնարկությունների սակավությամբ, որոնք հիմնականում կենտրոնացված էին քաղաքներից դուրս (Ալավերդի, Ջանգեզուր): Գյուղատնտեսական «ավելցուկ» բնակչությունը, ինչպես նշվեց, կլանվում էր գերազանցապես Անդրկովկասի խոշոր քաղաքների՝ Թիֆլիսի ու Բաքվի կողմից:

Այնուհանդերձ քաղաքային բնակչությունն աճում էր ավելի արագ, քան գյուղականը: 1886-1897 թթ. Երևանի նահանգում քաղաքային բնակչությունն աճել է 41,5%-ով, իսկ գյուղականն ընդամենը 17,7%-ով (ընդհանուր բնակչությունն աճել է մոտ 20,3% -ով)³¹: 1886 թվականին Երևանի նահանգի հինգ քաղաքներում բնակվում էր 57.594 մարդ, որը կազմում էր ընդհանուրի 8,6%-ը: Երևանի նահանգում քաղաքային բնակչության աճի մասին ավելի մանրամասն տեղեկանալու համար դիտարկենք թիվ 6 աղյուսակը³².

³⁰ Աղյուսակը կազմված է հետևյալ աղբյուրների տվյալների հիման վրա. Свод статистических данных о населения Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, 1893. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. LXXI. Эриванская губерния, СПб, 1905, с. 1.

³¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.6, Երևան, 1981, էջ 20:

³² Աղյուսակները կազմված են Свод статистических данных ..., Первая всеобщая перепись ..., LXXI, Эриванская губерния, СПб, 1905, сс. 1-2; LXIV, Карсская область, тетрадь I, СПб, 1900, с. 1;

Քաղաքներ	Երևանի մահանգ		
	1886թ.	1897թ.	աճը %-ով
Երևան	14.738	29.006	96,8
Ալեքսանդրապոլ	24.230	30.616	26,4
Ն.Բայազետ	7.488	8.486	13,3
Նախիջևան	6.939	8.790	26,7
Օրդուբադ	4.199	4.611	9,8
Ընդամենը	57.594	81.509	41,5

Տասը տարվա ընթացքում Երևանի մահանգի քաղաքային բնակչությունը 57.594-ից հասնում է 81.509 մարդու³³, աճելով 41,5%-ով՝ կազմելով արդեն մահանգի բնակչության 9,83%-ը: Աճի ամենամեծ բաժինը (14,268 մարդ) ընկնում է Երևանին, որի բնակչությունը նշված շրջանում ավելացել է 96,8%-ով: Տարեկան միջին աճը կազմում է 9,7%: Աճի նման բարձր տոկոսը հեռու էր բնականից և բացատրվում է միայն մեխանիկական գործոնով: Միևնույն ժամանակ, այս աճն առերևույթ է, քանի որ 1886 թվականին հաշվի է առնվել մշտական, իսկ 1897 թվականին՝ առկա բնակչությունը:

1897 թվականին գործի թիվը Երևան քաղաքում հասնում էր 2264 մարդու, մինչդեռ 1886 թվականին այն հաշվի չէր առնված: Մշտական և առկա բնակչության տարբերությունը, ըստ Ձ.Կորկոտյանի հաշվարկների, կազմել է մոտ 5000 մարդ³⁴: Եթե նույնիսկ այդ էլ նկատի չունենանք, աճը շարունակում էր մնալ բավականին բարձր և կազմում էր 9268 մարդ: Երևանի բնակչության նման աճի պատճառները մեխանիկականից բացի տնտեսական էին: Երևանն այդ շրջանում Արևելյան Հայաստանի հիմնական տնտեսական կենտրոնն էր՝ միևնույն ժամանակ կապող օդակ հանդիսանալով Թուրքիայի և Պարսկաստանի հետ կատարվող առևտրական հարաբերություններում:

Բարձր էին նաև Ալեքսանդրապոլի և Նախիջևանի բնակչության աճի տեմպերը (ավելի քան 26%), այն դեպքում, երբ Նոր Բայազետի բնակչությունն ավելացել էր 13,3%-ով, իսկ Օրդուբադինը՝ ընդամենը 9,8%-ով՝ չկազմելով տարեկան նույնիսկ մեկ տոկոս: Քաղաքային բնակչության աճի հետևանքով մեծանում էր

Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г., т. 1, СПб, 1905, сс. 32-33.

³³ Մի շարք աղբյուրներում Երևանի մահանգի քաղաքային բնակչությունը նշված է 92.323 մարդ, որը ճիշտ չէ: Հաշվարկված է նաև Շարուր-Ղարալագյազի, Էջմիածնի և Սուրմալուի գավառական կենտրոններ Բաշնորաշենի (867 մարդ), Վաղարշապատի (5267 մարդ) և Իգդիրի (4680 մարդ) բնակչությունը, որոնք գյուղեր էին: Стат. Процентное распределение наличного населения империи обоего пола по группам занятий, показанных при переписи главными, составляющими главнейшие средства существования, СПб, 1905, с. 16; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, т. LXXI, Эриванская губерния, СПб, 1905, с. I. В сборнике статистических сведений по Закавказскому краю (ч. I, Тифлис, 1902, с. 19) տրված է 83.332 մարդ, որն ավելի մոտ է իրականությանը:

³⁴ **Կորկոտյան Ձ.**, Երևան քաղաքի ժողովրդագրությունը: Հայրուրամյա աճման պատկերը (1830-1930)՝ համադրված Անդրկովկասի մեծ քաղաքների հետ, Երևան, 1930, էջ 28:

նաև նրա տեսակարար կշիռը՝ 1886թ. 8,6%-ի փոխարեն 1897 թվականին կազմելով 11%: Նշենք, որ դեռևս 1886 թվականին Անդրկովկասում քաղաքային բնակչությունը կազմում էր ընդհանուրի 11%-ը, Եվրոպական Ռուսաստանում՝ 12%³⁵-ը:

Դիտարկենք բնակչության դասային կազմը դարի 80 և 90-ական թվականներին:

Նահանգապետի 1886թ. հաշվետվության համաձայն Երևանի նահանգում կար ընդամենը 90.478 ծուխ՝ 667.464 բնաչությանը³⁶: Ծխերի 2,49%-ը (2250) և բնակչության 2,3%-ը (15,368, որից՝ 8046 տղամարդ) պատկանում էր արտոնյալ դասին: Նշված ծխերի մեծ մասը գտնվում էր գավառներում, իսկ նահանգի հինգ քաղաքներին բաժին էր ընկնում ընդամենը 622-ը³⁷: 1886թ. ընտանեկան ցուցակագրության տվյալները հնարավորություն են տալիս ավելի մանրամասն քննարկել այդ հարցը: Ըստ այդ տվյալների՝ Երևանի նահանգում կային 1.978 ազնվականներ, 3.917 բեգեր ու աղալարներ և ընդամենը վեց մելիքներ: Նրանց ընդհանուր թիվը կազմել է 5.901 մարդ, որից 3.168-ը՝ արական, իսկ 2.733-ը՝ իգական սեռի: Նշված արտոնյալ դասերը նահանգում, ըստ գավառների, տեղաբաշխված էին հետևյալ քանակով (տես աղյուսակ թիվ 7):

Աղյուսակ 7³⁸

Գավառներ	ազնվականներ		բեգեր, աղալար.		մելիքներ		միասին
	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.	
Երևանի	427	321	852	720	1	1	2322
Ալեքսանդրապոլի	182	196	7	13	-	-	398
Նախիջևանի	26	28	636	472	-	-	1162
Նոր Բայազետի	10	12	58	53	3	1	137
Սուրմալուի	328	340	-	-	-	-	668
Շ. Դարալագյազի	13	8	113	93	-	-	227
Էջմիածնի	45	42	467	433	-	-	987
Ընդամենը	1031	947	2133	1784	4	2	5901
	1978		3917		6		

Ինչպես երևում է աղյուսակից, վեց մելիքները չորսը բնակվել են Նոր Բայազետի, իսկ երկուսը՝ Երևանի գավառում: Ազնվականների, բեգերի ու աղալարների

³⁵ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. IV, Тифлис, 1888, с. 421. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Երևան, 1981, էջ 21:

³⁶ РГИА СПб, ф. 1284, оп. 223, л. 214, л. 2.

³⁷ Ըստ «Обзор Эриванской губернии» за 1886 г. աղբյուրի տվյալների հիման վրա Ա. Համբարյանի կատարած հաշվարկների: Տես նրա «Արևելյան Հայաստանի արտոնյալ դասի թվաքանակն ու ազգային կազմը XIX դարի երկրորդ կեսին». – Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1982, թիվ 6, էջ 46: Տես նաև **Կիրակոսյան Գ. Լ.**, Արտոնյալ դասերը Արևելյան Հայաստանի բնակչության կազմում (XIX դ. 80-90-ական թվականներ): ԼՀԳ, 1986, թիվ 11, էջ 36-45:

³⁸ Աղյուսակը կազմված է հետևյալ աղբյուրի տվյալների հիման վրա. «Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г.», Тифлис, 1893.

րի 39,34%-ը (մելիքների հետ միասին 2322 մարդ) բնակվել են Երևանի գավառում:

Երկրորդ տեղում է Նախիջևանի գավառը՝ 1162 մարդ (19,69%), երրորդում՝ Էջմիածնի գավառը՝ 987 մարդ (16,74%): Բավականին մեծաթիվ էր նաև Սուրմալուի գավառի ազնվականների թվաքանակը (գավառում բեգեր, աղալարներ և մելիքներ չէին բնակվում): Մնացած՝ Ալեքսանդրապոլի, Շարուր-Դարալագյազի և Նոր Բայազետի գավառներում բնակվում էին համապատասխանաբար 398 (6,74%), 227 (3,85%) և 137 (2,33%) մարդ:

Ազնվականները կազմում էին Երևանի նահանգի բնակչության մոտ 0,3%-ը, բեգերն ու աղալարները՝ 0,58%-ը, իսկ միասին՝ 0,88%-ը:

Ռուսական առաջին մարդահամարի նյութերը հնարավորություն են ընձեռում դիտարկել արտոնյալների նշված խմբերում կատարված քանակական փոփոխությունները և բնակչության կազմում նրանց գրաված տեղը դարի վերջում:

Երևանի նահանգում 1897թ. եղել են 8.706 ժառանգական և 2.117 անձնական ազնվականներ: Ժառանգական ու անձնական պատվավոր քաղաքացիների թիվը հավասար էր 1.650 մարդու³⁹: Ըստ գավառների թվարկված խավերը տեղաբաշխված են հետևյալ կերպ⁴⁰ (տես աղյուսակ թիվ 8):

Աղյուսակ թիվ 8

Գավառներ	Ժառանգակ. ազնվական.		անձն.ազնվ. և աստիճան.		ժառ. և անձն. պատ.քաղ.		Միասին
	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.	
Երևանի	1470	1307	502	433	330	262	4304
Ալեքսանդրապոլի	492	407	243	252	233	217	1844
Նախիջևանի	778	702	153	136	59	54	1882
Նոր Բայազետի	120	117	28	26	162	147	600
Սուրմալուի	460	451	61	33	17	17	1039
Շ.Դարալագյազի	649	650	58	32	38	34	1461
Էջմիածնի	560	543	87	73	48	40	1351
Ընդամենը	4529	4177	1132	985	887	771	12.481
	8706		2117		1658		

Ինչպես երևում է աղյուսակից, բացարձակ թվաքանակով Երևանի գավառի ժառանգական, անձնական ազնվականները, պատվավոր քաղաքացիներն ու աստիճանավորները գրավում են առաջին տեղը՝ 4.304 մարդ, որը կազմում է ամբողջի 30,48%: Ազնվականության մոտ կեսը, աստիճանավորների ճնշող մեծամասնությունը բնակվում էին նահանգական կենտրոն Երևան քաղաքում: Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի գավառներում նշված արտոնյալների թիվը կազմում էր 1.882 և 1.844 մարդ (15,07 և 14,78%-ը): Շարուր-Դարալագյազի գավառում բնակվում էր նրանց 11,70%-ը, Էջմիածնի և Սուրմալուի գավառներում՝ համապատասխանաբար 10,83 և 8,32%-ը: Բոլորից քիչ բաժին էր ընկնում Նոր Բա-

³⁹ Краткие общие сведения по империи. Распределение населения по главнейшим сословиям, вероисповеданиям, родному языку и по некоторым занятиям, СПб, 1905, с. 18.

⁴⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи ..., LXXI, Эриванская губерния, СПб, 1905, с. 30.

յազետի գավառին՝ ընդամենը 4,8%:

Ժառանգական, անձնական ազնվականներն ու պատվավոր քաղաքացիները, աստիճանավորները կազմում էին Երևանի նահանգի բնակչության 1,5%-ը: 80-ական թվականների համեմատությամբ ազնվականների թիվն ավելացել է: Ավելացել է նաև մնացած դասերի թիվը: Սակայն նահանգի բնակչության նկատմամբ եղած տոկոսային հարաբերությունը համարյա չի փոխվել: Եթե նկատի չունենանք ժառանգական և անձնական պատվավոր քաղաքացիներին, աստիճանավորներին, որոնք 80-ական թվականներին չէին հաշվառվել, ապա ժառանգական և անձնական ազնվականները դարի վերջին կկազմեին բնակչության մոտ մեկ տոկոսը, որն այնքան էլ հեռու չէր 1886թ. համապատասխան ցուցանիշից (0,88%):

Արևելյան Հայաստանի բնակչության արտոնյալների թվում էր նաև հոգևոր դասը: Բնակչությունն ըստ սոցիալական կառուցվածքի դիտարկելու ժամանակ հոգևորականությունն ընդգրկվում է մտավորականության կազմում:

Հայ եկեղեցին, հոգևորականությունը, անկախ նվաճողներից, միշտ էլ գտնվել են համեմատաբար արտոնյալ պայմաններում: Դարեր շարունակ հայ ժողովրդի պետականությունից զուրկ լինելը նպաստել է եկեղեցու ու հոգևորականության դերի և հեղինակության բարձրացմանը, արտոնությունների ընդլայմանը:

Ցարական իշխանությունը, ձգտելով եկեղեցու միջոցով ամրապնդել իր դիրքը Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում, ազդեցության տակ պահել այլ երկրների հպատակության տակ գտնվող հայերին, ոչ միայն պահպանեց եկեղեցու, հոգևորականության արտոնությունները, այլև նրանց շնորհեց որոշակի իշխանություն, որոնք իրենց արտացոլումը գտան 1836թ. Նիկոլայ 1-ի կողմից վավերացված «Պոլոժենիե» - ում⁴¹:

Հայ հոգևորականությունը «Պոլոժենիե»-ի համաձայն ազատվում էր մարմնական պատիժներից, հարկերից և զանազան այլ պարտականություններից՝ դառնալով Ռուսական կայսրության արտոնյալ դասերից մեկը: Հոգևորականության սոցիալ-իրավական այդ վիճակը պահպանվել էր նաև XIX դարի 80-90-ական թվականներին:

Արտոնյալների դասում էր նաև մահմեդական հոգևորականությունը, որոնց թիվը քիչ չէր Արևելյան Հայաստանում: Հրատարակված և արխիվային տվյալները մեզ հնարավորություն են տալիս որոշել նրանց թվաքանակը, տեղաբաշխումը և տեսակարար կշիռն ընդհանուր բնակչության կազմում:

Արևելյան Հայաստանի շրջաններից Երևանի նահանգում, 1886թ. ընտանեկան ցուցակագրության տվյալներով, եղել են ընդամենը 7.707 հոգևոր դասին պատկանողներ, որոնցից արական սեռի՝ 4.172-ը, իգական՝ 3.535⁴²:

Հոգևոր դասի ընդհանուր թվաքանակում ճնշող մեծամասնություն են կազմել հայ Գրիգորյանները՝ 6.841 (3.677 տղամարդ և 3.164 կին)⁴³:

Հայ կաթոլիկները կազմել են փոքրամասնություն՝ 56 տղամարդ և 41 կին, ըն-

⁴¹ Մանրամասն տես Վայ ժողովրդի պատմություն, հ. 5, Երևան, 1974, էջ 112-115:

⁴² Свод статистических данных о населении Закавказского края ..., Тифлис, 1893 г.

⁴³ 1886 թ. ընտանեկան ցուցակագրության ժամանակ հայ հոգևոր դասին պատկանող կանանց թիվը նշված է 3164, որը սխալ է: Տես նշված աղբյուրի «Свод населения по городам и уездам Эриванской губернии» բաժինը:

դամենը՝ 97 մարդ: Փոքրաթիվ էր նաև ուղղափառ հոգևորականությունը՝ ընդամենը 59 մարդ (38 տղամարդ և 21 կին): Մնացած հոգևորականները պատկանում էին մահմեդական շիա՝ 691 մարդ և սյունի՝ 19 մարդ աղանդներին, ընդամենը՝ 710 մարդ:

Հայ Գրիգորյանները կազմում էին Երևանի մահանգի բնակչության 1,02%-ը, հայ կաթոլիկ ու ուղղափառ հոգևորականները՝ 0,01%-ը: Մի փոքր ավելի էր մահմեդական հոգևորականության տեսակարար կշիռը, որը հավասար էր 0,1%-ի: Ընդհանուր առմամբ, բոլոր դավանանքի հոգևորականները կազմում էին Երևանի մահանգի բնակչության 1,14 %-ը:

Երևանի մահանգի հոգևոր դասի 26,17%-ը բնակվում էր Ալեքսանդրապոլի, 21,38%-ը՝ Էջմիածնի գավառներում: Երևանի գավառում բնակվում էր 18,65%-ը: Բազմաթիվ էր նաև Նախիջևանի գավառի հոգևոր դասը՝ 12,20%: Նահանգի մնացած՝ Նոր Բայազետի, Սուրմալուի և Շարուր-Ղարալագյազի հոգևոր դասի ներկայացուցիչները համեմատաբար փոքրաթիվ էին: Նրանց բաժին էր ընկնում համապատասխանաբար 8,54, 7,05 և 6,01%-ը:

Ռուսական առաջին մարդահամարի նյութերը հնարավորություն են տալիս քննարկել հոգևոր դասի թվակազմի փոփոխությունները XIX դարի 90-ական թվականների վերջին:

Երևանի մահանգում 1897թ. եղել է քրիստոնյա հոգևոր դասին պատկանող 6.531 մարդ, որից քաղաքներում բնակվել են 1.078-ը⁴⁴: Նշված թվաքանակից 3.422-ը եղել են արական սեռի, 3.109-ը՝ իգական⁴⁵: Ինչպես 80-ական, այնպես էլ 90-ական թվականներին հոգևոր դասը մեծաթիվ էր Ալեքսանդրապոլի և Էջմիածնի գավառներում, որտեղ բնակվում էին ընդհանուրի 24,07 և 22,63%-ը, Երևանի գավառում՝ 18,50%: Նոր Բայազետի գավառին բաժին էր ընկնում ընդհանուրի 12,04, իսկ Նախիջևանին 10,98%-ը: Համեմատաբար սակավաթիվ էր Սուրմալուի և Շարուր-Ղարալագյազի հոգևոր դասը (6,92 և 4,87%)⁴⁶:

Եղած վիճակագրական նյութերը հնարավորություն չեն տալիս պարզել մահմեդական և այլ հոգևոր դասի թիվն ըստ գավառների, սակայն մահանգում նրանց թվաքանակը կազմել է 1032 մարդ⁴⁷:

Այսպիսով, Երևանի մահանգի հոգևոր դասի ընդհանուր թիվը կազմում է 7.563 մարդ⁴⁸ կամ բնակչության 0,91%-ը: Դարի 80-ական թվականների հետ համեմատած հոգևոր դասը ոչ միայն չի աճել, այլև նվազել է բացարձակ քանակով (44 մարդ), հետևապես նաև բնակչության նկատմամբ ունեցած տոկոսային հարաբերությամբ (0,22%):

Արևելյան Հայաստանի բնակչության հարկատու դասերից էր նաև վաճառա-

⁴⁴ “Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., LXXI, Эриванская губерния”, СПб, 1905, с. 2.

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 30:

⁴⁶ Հաշվարկները կատարված են վերոհիշյալ աղբյուրների հիման վրա:

⁴⁷ “Распределение населения по главнейшим сословиям ...”, СПб, 1905, с. 27. Первая всеобщая перепись ..., - LXXI, Эриванская губерния, с. 104.

⁴⁸ Ըստ Խոջաբեկյանի՝ եղել է 4646 մարդ, որը չի համապատասխանում իրականությանը: Տե՛ս Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը, էջ 161:

կանությունը: Չնայած մի շարք աշխատություններում հեղինակներն անդրադարձել են այդ դասին, այս կամ այն կերպ գնահատել տնտեսական կյանքում նրա խաղացած դերը, այնուամենայնիվ արևելահայ վաճառականության դերը դեռևս թույլ է ուսումնասիրված: Ինչ վերաբերում է վաճառականության թվաքանակին, նրա՝ որպես ինքնուրույն դասի՝ բնակչության կազմում XIX դարի վերջում գրաված տեղին, ապա դրան անդրադարձել է միայն պատմաբան Ա. Համբարյանը⁴⁹:

Արևելյան Հայաստանի միացումից հետո ռուսական վաճառականությանը վերաբերող օրենսդրական ակտերը տարածվեցին նաև տեղական վաճառականության վրա: Ռուսական կայսրությունում, բնական է՝ նաև Արևելյան Հայաստանում, սկսած XIX դարի 60-ական թվականներից վաճառականական դասը բաժանվում էր երկու գիլդայի⁵⁰, որոնցում գրանցվելու համար հարկավոր էր ունենալ վկայական՝ վճարելով համապատասխան անդամավճար: Վաճառականությունը միակ դասն էր, որում գրանցվելու համար պետք է վճարվեր որոշակի գումար:

1898թ., նոր օրենքի ընդունումից հետո, վաճառականական դասին պատկանելն արդեն անկախ դարձավ տնտեսական գործունեությունից և կապված էր միայն դասային վկայագիր վերցնելու հետ⁵¹, որը բնականաբար հանգեցրեց այդ դասի բացարձակ թվի նվազմանը: Շատ ավելի նվազեց նրա տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվակազմում:

1886թ. տվյալներով Երևանի նահանգում վաճառականական դասին պատկանում էր 2.539 մարդ, որից արական սեռի՝ 1.301, իգական՝ 1.238⁵²: Վաճառականական դասից ընդամենը 244-ն էին բնակվում գավառներում, իսկ մնացած 2.295-ը՝ նահանգի քաղաքներում: Ընդ որում, քաղաքաբնակների 74,20%-ը բաժին էր ընկնում Ալեքսանդրապոլին և միայն 25,80%-ը՝ մնացածներին: Ընդհանուր առմամբ վաճառականության դասը կազմում էր Երևանի նահանգի բնակչության 0,38%-ը:

Դարի վերջին վաճառականական դասի թիվն Արևելյան Հայաստանում գնալով պակասում էր, չնայած առևտուրը և արդյունաբերությունը վերելք էին ապրում: Երևանի նահանգի այդ դասի թիվը կրճատվում է մոտ 60%-ով, կազմում ըն-

⁴⁹ Տե՛ս **Ա. Համբարյան**, Արևելյան Հայաստանի արտոնյալ դասի թվաքանակն ու ազգային կազմը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին. – Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1982, թիվ 6, էջ 43-52:

⁵⁰ Сюда вступали, приобретая гильдейские свидетельства при одновременной покупке и промысловых: “Для первой гильды – на торговые предприятия первого разряда, или на промышленное предприятие одного из трех разрядов, или пароходное предприятие, за содержание которого уплачено в год более 500 руб. основного промыслового налога; для второй – соответственно на торговое предприятие второго разряда или промышленное - четвертого и пятого разрядов, или на пароходное за содержание которого уплачено от 50-500 руб. основного промыслового налога в год” (Свод законов Российской империи, т. IX, СПб, 1899, сс. 532-533). – **Боханов А. Н.**, Российское купечество в конце XIX – начале XX века. – История СССР, 1985, N 4, сс. 106-107.

⁵¹ ПСЗРИ, т. IX, с. 531.

⁵² Свод статистических данных о населении Закавказского края ..., Тифлис, 1893 г.

դամենը 1014 մարդ՝ 492-ը՝ արական, 522-ը՝ իգական սեռի⁵³: Ինչպես 80-ական թթ., այնպես էլ դարի վերջին վաճառականության ճնշող մեծամասնությունը բնակվում էր նահանգի քաղաքներում, իսկ քաղաքներից էլ՝ Ալեքսանդրապոլում:

Բնակչության հիմնական մասը բաժանվում էր քաղքենիների և գյուղացիության դասերի⁵⁴: XIX դարի 80-ական թվականներին Երևանի նահանգում քաղքենիները բնակվում էին Երևան և Ալեքսանդրապոլ քաղաքներում՝ 33.526 մարդ ընդհանուր թվաքանակով, որից արական սեռի՝ 17.371, իսկ իգական՝ 16.155 մարդ:

90-ական թվականներին քաղքենիների դասն ավելանում է ոչ միայն բացարձակ թվով, այլև բնակչության նկատմամբ ունեցած տոկոսային հարաբերությամբ: Նրանք սկսում են բնակություն հաստատել ոչ միայն այլ քաղաքներում, այլև գավառներում և օկրուգներում:

1897թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն քաղքենիներ կային արդեն Երևանի նահանգի բոլոր քաղաքներում և գավառներում՝ 54.222 մարդ ընդհանուր թվաքանակով, որից 28.143-ը՝ արական, 26.079-ը՝ իգական սեռի: Նրանցից 1.595-ը բնակվում էին գավառներում, իսկ մնացած ճնշող մեծամասնությունը՝ նահանգի քաղաքներում⁵⁵, կազմելով ընդհանուր բնակչության 6,54%-ը:

Ընդհանուր առմամբ Արևելյան Հայաստանում քաղքենիների դասն աշխատանքի հասարակական բաժանման, բնակչության ընդհանուր թվաքանակում քաղաքային բնակչության տոկոսային հարաբերության բարձրացման, բնական աճի հետևանքով ավելանում էր և մեծանում էր նրա տեսակարար կշիռը:

Գյուղացիության դասն ըստ իր թվաքանակի և տեսակարար կշռի ամենաբազմամարդն էր Արևելյան Հայաստանում, բնականաբար և Երևանի նահանգում, բաժանվում էր մի քանի ենթադասերի կամ կատեգորիաների, որոնցից ամենամեծը պետական գյուղացիությունն էր: Գյուղացիության դասի մյուս ենթադասերը՝ մուլքադարական, թիուլդարական, տերունական, սեփականա-տիրական, վանքապատկան և այլն, իրենց թվակազմով շատ էին զիջում պետականին:

Գյուղացիության նշված կատեգորիաները միշտ էլ եղել են պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում: Նրանց իրավունքները, պարտականությունները, տնտեսական դրությունը լուսաբանվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններում: Հեղինակներից շատերը անդրադարձել են նաև գյուղացիության դասի կատեգորիաների թվին, նրանց հարաբերությանը: Սակայն, հենվելով տարբեր աղբյուրների վրա, շատ դեպքերում չնշելով ուսումնասիրման տարածքային սահմանները, շրջանառության մեջ են դրել տարբեր, երբեմն իրար հակասող թվական տվյալներ, որոնք գալիս են, իհարկե, նախ և առաջ աղբյուրներից:

⁵³ “Первая всеобщая перепись населения Российской империи ...”, 1897 г., LXXI, Эриванская губерния, СПб, 1905, с. 30. Այդ երևույթը նկատելի էր նաև Ռուսաստանում և կապված էր 1898 թվականին ընդունված օրենքի հետ, որի համաձայն վաճառականական դասին պատկանելը դարձավ անկախ տնտեսական գործունեությունից:

⁵⁴ Տե՛ս **Կիրակոսյան Գ.**, Քաղքենիների և գյուղացիության դասերը Արևելյան Հայաստանում XIX դ. 80-90-ական թվականներին: ԲՀԱ, 1986, թիվ 2, էջ 117-131:

⁵⁵ “Первая всеобщая перепись населения Российской империи ..., 1897 г., LXXI, Эриванская губерния”, СПб, 1905, с. 30.

1883 թվականին Անդրկովկասի հինգ մահանգների պետական ունեցվածքն անցավ համապատասխան մախարարության տնօրինությանը: 1884-1885թթ. և մասնակիորեն 1886թ. պետական ունեցվածքի մախարարությունը ենթակա գյուղացիության ճշգրիտ թվաքանակը, դրությունն ուսումնասիրելու համար կազմակերպեց հատուկ խումբ, որի հավաքած տվյալները հետագայում հրատարակվեցին:

Երևանի մահանգի պետական գյուղացիությունը կազմավորվեց մախկին շահական-խանականից, որոնց թիվը հետագայում ավելացավ Արևմտյան Հայաստանից, Ռուսաստանի ներքին մահանգներից կատարված տեղափոխումների հաշվին: 1884-1885 թթ, ըստ պետական ունեցվածքի մախարարության տվյալների, մահանգի պետական հողերում կար 955 բնակավայր, որոնցից 800-ը գյուղեր էին: Այդ գյուղերից 732-ը մաքուր պետական էին, 68-ը՝ պետական-մուլքադարական: Մնացած 155-ը քրդերով և թաթարներով բնակեցված քոչվորական բնակավայրեր էին, որոնցից մեկը նույնպես պետական-մուլքադարական էր⁵⁶: Նշված բնակավայրերն ըստ գավառների տեղաբաշխված էին հետևյալ տոկոսային հարաբերությամբ⁵⁷.

Աուրմալուի	18,45%
Էջմիածնի	17,19%
Ալեքսանդրապոլի	16,77%
Երևանի	15,41%
Շարուր-Դարալագյազի	13,10%
Նոր Բայազետի	13,00%
Նախիջևանի	6,08%

Ինչ վերաբերում է բնակավայրերում եղած ծխերի քանակին և բնակչության թվակազմին, ապա տվյալներն այնքան էլ հավաստի չեն: Շատ դեպքերում բնակչությունը թաքցնում, հատկապես ծխերի մասին նվազեցված տվյալներ էր տրամադրում ուսումնասիրողներին, որի համար վերջիններս հաճախ են դժգոհել⁵⁸: Ուստի նվազեցման տվյալներով Երևանի մահանգի պետական գյուղացիները կազմել են 53.118 ծուխ՝ 447.729 երկսեռ բնակչությամբ⁵⁹:

1886թ. անցկացված ընտանեկան ցուցակագրության տվյալները շատ ավելի ամբողջական են և հավաստի: Ըստ այդ տվյալների՝ Երևանի մահանգում եղած 90.918 ծխերից պետական էին 67.671-ը՝ 525.162 երկսեռ բնակչությամբ⁶⁰, որը կազմում էր ընդհանուր բնակչության 78,34%-ը: Ինչպես տեսնում ենք, 1886թ. թե՛ ծխերի և թե՛ բնակչության թիվը շատ ավելի է և դժվար է այդ բացատրել միայն բնական աճով կամ տեղափոխումներով: Ավելի շուտ դա հավաստում է, որ մեկերկու տարի առաջ պետական ունեցվածքի մախարարության հավաքած տվյալ-

⁵⁶ *Парвицкий А. В.*, Численный состав государственных крестьян. — Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II, Тифлис, 1887, с. 106.

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 108:

⁵⁸ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, Тифлис, 1886, с. 479.

⁵⁹ Свод материалов ..., т. II, Тифлис, 1887, с. 103.

⁶⁰ “Свод статистических данных о населении Закавказского края ...”, Тифлис, 1893 г.

ներն ամբողջական չեն եղել:

Երևանի նահանգում պետական գյուղացիությունը գավառների բնակչության ընդհանուր թվի 10%-ը կազմում էր⁶¹:

1. Նոր Բայազետի	89,47
2. Ալեքսանդրապոլի	80,69
3. Նախիջևանի	78,06
4. Էջմիածնի	75,99
5. Շարուր-Ղարալագյազի	74,57
6. Երևանի	73,66
7. Սուրմալուի	71,98

Ընդհանուր առմամբ, 80-ական թվականների կեսերին Արևելյան Հայաստանի պետական գյուղացիները «կազմում էին 105.051 տնտեսություն (827.623 մարդ) և հանդիսանում գյուղական բնակչության ճնշող մեծամասնությունը (72,0%)»⁶²:

Արևելյան Հայաստանի գյուղացիության մնացած 28%-ը բաժին էր ընկնում կալվածատիրական և սեփականատիրական հատվածներին:

Կախված ֆեոդալական հողատիրության ձևից և պետական անվանումներից, երկրի տարբեր շրջաններում «ներանք հայտնի են մուլքադարական, պետական-մուլքադարական, թիուդարական, վանքապատական, թիուլա-մուլքադարական (Երևանի, Էջմիածնի, Սուրմալուի և Նոր Բայազետի գավառներում), բեգական, ադալարական, մելիքական (Ջանգեզուրի, Շուշիի, Ղազախ-Շամշադինի գավառներում), խիզանական (Լոռիում) և այլ անուններով»: 1870թ. ռեֆորմից հետո այդ գյուղացիների մեծ մասը պաշտոնապես արդեն կոչվում էր «ժամանակավոր պարտավորյալներ»⁶³:

Նշված ենթադասերից թվաքանակով մեծ էր մուլքադարական գյուղացիությունը, որոնք բնակվում էին Երևանի նահանգի չորս գավառներում: Արևելյան Հայաստանի մնացած շրջաններում այդ ենթադասը բացակայում էր: Ըստ 1886թ. Ընտանեկան ցուցակագրության՝ Երևանի գավառում մուլքադարական գյուղացիության թիվը հասնում էր 12.401 մարդու, որը կազմում էր բնակչության 10,95%-ը: Շատ ավելի մեծաթիվ էր այդ կարգը Սուրմալուի գավառում՝ 18.652 մարդ, կամ բնակչության 26,26%-ը, Շարուր-Ղարալագյազի գավառում՝ ընդամենը 2.576 մարդ՝ 4,17%: Էջմիածնի գավառում մուլքադարական գյուղացիությունը կազմում էր բնակչության 11,23%-ը՝ 11.299 մարդ: Գյուղացիության այդ կարգը ընդհանուր առմամբ կազմում էր Երևանի նահանգի բնակչության 6,70%-ը՝ 44.928 մարդ ընդհանուր թվաքանակով⁶⁴: Գյուղացիության նշված կարգի մեջ էր մտնում նաև Էջմիածնի վանքապատական գյուղացիությունը:

Աղայական, մելիքական, բեգական և կալվածատիրական այլ խմբերի գյուղացիությունը 1886թ. ցուցակագրությամբ հաշվարկված է «տերունական» ընդ-

⁶¹ Հաշվարկը կատարված է նույն աղբյուրի տվյալների հիման վրա:

⁶² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Երևան, 1981, էջ 34: Տե՛ս նաև **Ա. Համբարյան**, Արևելյան Հայաստանի գյուղացիության սոցիալական կազմը XIX դարի երկրորդ կեսին: Պատմաբանասիրական հանդես, 1984, թիվ 1, էջ 111-112:

⁶³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Երևան, 1981, էջ 40:

⁶⁴ «Свод статистических данных о населении Закавказского края ...», Тифлис, 1893 г.

հանուր անվան տակ:

Երևանի նահանգում տերունական գյուղացիությունը բնակվում էր Շարուր-Դարալագյազի (12.436), Նախիջևանի (3.047) և Նոր Բայազետի գավառներում (2.762), որոնք կազմում էին նահանգի բնակչության 2,72%-ը (18.245 մարդ)⁶⁵:

Տնտեսապես ինքնուրույն, սեփականատեր գյուղացիությունը Արևելյան Հայաստանում շատ փոքրաքանակ էր: Երևանի նահանգում նրանք բնակվում էին Նախիջևանի (2795) և Էջմիածնի գավառներում (42 մարդ)՝ կազմելով նահանգի բնակչության 0,42%-ը:

Դարի վերջին գյուղացիության դասը բնական աճի, 1895–1896 թթ. կոտորածներից հետո Արևմտյան Հայաստանից կատարված ներգաղթի, Ռուսաստանից և այլ շրջաններից տեղափոխությունների հաշվին գնալով ավելանում էր:

1897թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն Երևանի նահանգում այդ դասում արդեն հաշվվում էր 737.080 մարդ⁶⁶, որը կազմում էր բնակչության 88,85%-ը, XIX դարի 80-90-ական թվականներին էլ գյուղացիության դասը շարունակում էր մեծաթիվը մնալ Արևելյան Հայաստանի բնակչության շրջանում, շատ անգամ գերազանցելով մնացած դասերը միասին վերցրած: Սակայն այդ դասը միաժամանակ, արտադրական հարաբերությունների հետագա զարգացման, գյուղատնտեսության ապրանքայնացման և այլ պատճառներով, շերտավորվում, բևեռացվում էր, ծնունդ տալով բուրժուական հասարակության դասակարգերին:

Այսպիսով, Երևանի նահանգում արտոնյալ դասերը XIX դարի II կեսին չնայած շարունակում էին քանակապես ավելանալ (1864թ.՝ 9.039 մարդ, 1886թ.՝ 13.608 մարդ, 1897թ.՝ 18.386 մարդ), նրանց տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր քանակում մնում էր ըստ էության նույնը՝ 2-2,22%: Այդ նույն ժամանակահատվածում հարկատու դասերը քանակապես աճել են մոտ կրկնակի անգամ:

СЛОИ В СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ ЭРИВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Г. Л. КИРАКОСЯН

Во второй половине XIX века почти половина территорий оккупированной русской империей были включены в составе Эриванской губернии. Во время создания губернии в 1850 году, она была впервые разделена на пять, а позднее на семь уездов.

В 1864 году общее число населения было 430.716 человек, из которых 44.402 были горожанами. В 1886 году общее количество было 670.405 человек, из которых 57.994 были горожанами, а в 1897г. их число составило 829.556 человек, из которых 81.509 были горожанами.

В Российской империи, естественно и в Эриванской губернии, население было разделено на слои, освобожденных от налогов и повинностей - привилегированных и непривилегированных налогоплательщиков. В середине 1860 года число привилегированных слоев, свободных от налогов (ханы, беги, мелики, духовенство и т.д.) составляло 12.019, или 2,79% населения. Если не учитывать 2.400 государственных крестьян, которые были также освобождены от налогов и повинностей, численность привилегированного слоя будет 9.039, что составит немного более 2% населения. Налогопла-

⁶⁵ “Свод статистических данных о населении Закавказского края ...”, Тифлис, 1893 г.

⁶⁶ “Первая всеобщая перепись населения ..., LXXI, Эриванская губерния”, СПб, 1905, с. 30.

тельщики потомственных и личных граждан, купечество, государственных, мулкадарских, тиульских, монастырских, собственнических и других категорий крестьян составляли большинство населения - менее чем 98%.

Согласно с посемейным списком, в 1886 году численность привилегированного слоя составляло 13.608 человек, или 2,03% населения, а по данным переписи 1897 года, это число составило уже 18.386 человек, что было 2,22% населения. Большинство населения, около 98%, по-прежнему являлось налогоплательщиками (почетные и личные граждане, мещане, купечество и крестьянство со своими подслоями).

LAYERS IN POPULATION OF ERIVAN PROVINCE IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY

G. L. KIRAKOSYAN

In second part of XIX century half of the territories occupied by the Russian Empire were in the Erivan province. During The creation of the province in 1850, it was first divided into five, and later seven provinces.

In 1864 the total number of population was 430.716 people, of which 44.402 were citizens. In 1886 the total number was 670.405 people, of which 57.994 were citizens, and in 1897 the number was 829.556 people, of which 81.509 were citizens.

In Russian Empire (obviously, Erivan province included, because it was a part of the empire) population was divided into classes, where some of them were free of taxes and obligations and some were certainly not. In the middle of 1860 the number of people in the tax free class was 12.019 (khans, bags, meliks, the religious class, etc.), which was 2,79% of population. If we avoid the 2.400 villagers in this number, who were also free of taxes and obligations, the number of people in the privileged class would be 9039, which is slightly more then 2% of the population. The taxpayers were the majority of the population - 98%.

According to the family registers, in 1886 the number of people in the privileged class was 13.608, which was 2,03% of the population, and according to census of 1897, that number was 18.386, which was 2.22% of population. The majority of population, around 98%, were still the taxpayers (by inheritance, honorable citizens, tradesmen, merchants and peasants with their subclasses).

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԴԱՍԸ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ԻՆՔՆԱԳՈՐԾՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Գ. Լ. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

XIX դարի երկրորդ կեսին Ռուսական կայսրության, բնական է՝ նաև Արևելյան Հայաստանի բնակչությունը շարունակում էր բաժանված մնալ դասերի:

Կապիտալիստական հասարակությունում դասերը, որպես ինքնուրույն միավոր, չեն հետազոտվում, սակայն նրանք, որպես իրականություն, պահպանում են իրենց նշանակությունը հասարակության սոցիալական կառուցվածքի փոփո-